

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

II64 ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ II

Ενότητα 1γ: Ετεροδοξία, εγγραμματοσύνη και έντυπο στην πρώιμη Μεταρρύθμιση

Κώστας Γαγανάκης

Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας

Bob Scribner

Ετεροδοξία, εγγραμματοσύνη και έντυπο

στην πρώιμη Μεταρρύθμιση

1. “Heterodoxy, literacy and print in the early German Reformation”, Peter Biller & Anne Hudson (επιμ.), *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Κέμπριτζ, CUP, 1996.

I

Τα βασικά θέματα αυτού του κεφαλαίου περιέχονται σε ένα αυτοβιογραφικό απόσπασμα στο οποίο ο Μέννο Σίμονς περιέγραφε τον προσηλυτισμό του στον Αναβαπτισμό. Το 1524, σε ηλικία 28 ετών, ο Σίμονς έγινε ιερέας στο χωριό της καταγωγής του Pingjum, στο πλάι του ενοριακού ιερέα και ενός διακόνου. Ο ενοριακός ιερέας ήταν σχετικά καλής μόρφωσης, ο διάκονος ήταν λιγότερο μορφωμένος από τον Σίμονς, όμως και οι δύο είχαν διαβάσει μεγάλο μέρος των Γραφών. Ο Σίμονς ομολογούσε: «Δεν τις είχα αγγίξει ποτέ, από φόβο μήπως διαβάζοντάς τις οδηγηθώ σε παρερμηνείες». Για δύο χρόνια ήταν ένας «αδαής κήρυκας» και ξόδευε τον ελεύθερο χρόνο του πίνοντας, χαρτοπαίζοντας και περνώντας ώρες με τους συναδέλφους του ιερείς. Τον τρίτο χρόνο της διακονίας του, άρχισε να αμφιβάλει για την εγκυρότητα του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας καθώς προσέφερε το κρασί και τον άρτο στη λειτουργία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Μέννο, οπότε οι τρεις νεαροί ιερωμένοι συζητούσαν για θέματα των Γραφών, «δεν μπορούσα να ξεστομίσω λέξη σε αυτούς χωρίς να με ειρωνευτούν, επειδή δεν ήξερα προς τα που οδηγούνταν η σκέψη μου». Κατόπιν αποφάσισε να ερευνήσει από μόνος του την Καινή Διαθήκη, αν και δεν γίνεται σαφές το κατά πόσο αυτή ήταν στη λαϊκή, γερμανική γλώσσα ή στα λατινικά. «Δεν είχα προχωρήσει πολύ όταν ανακάλυψα πως είχαμε εξαπατηθεί και η συνείδησή μου, βαρυμένη εξαιτίας της υπόθεσης με το ψωμί, ανακουφίσθηκε γρήγορα, αν και δίχως διδασκαλία. Βοηθήθηκα ωστόσο από τον Λούθηρο, στο ότι οι ανθρώπινες προσταγές δεν μπορούν να δεσμεύουν στον αιώνιο θάνατο»¹.

Τότε άκουσε για ένα θεοσεβούμενο άνθρωπο, τον Sicke Snijder, ο οποίος είχε κατατομηθεί στο Λουβάρντεν επειδή είχε ξαναβαπτισθεί. Εντυπωσιασμένος από το παράδοξο της έννοιας της δεύτερης βάπτισης, επέστρεψε αμέσως στην ανάγνωσή του της Καινής Διαθήκης, όμως δεν μπορούσε να βρει ούτε μια αναφορά στο νηπιοβαπτισμό. Συζήτησε το ζήτημα διεξοδικά με τον συνάδελφό του ιερέα, ο οποίος παραδέχθηκε επίσης πως φαινόταν πως δεν υπήρχε θεμελίωση στις Γραφές για το νηπιοβαπτισμό. Ο Σίμονς στράφηκε κατόπιν σε «αρκετούς αρχαίους συγγραφείς» που δίδασκαν πως τα παιδιά απαλλάσσονταν από το προπατορικό αμάρτημα μέσω της βάπτισης, αν και κατέληξε στο συμπέρασμα πως αυτό βρισκόταν σε αναντιστοιχία με τις Γραφές. Κατόπιν συμβουλευθηκε τον Μαρτίνο Λούθηρο, τον Μάρτιν Μπούκερ και τον Χάινριχ Μπούλινγκερ. Με τη σειρά τους τόνισαν πως τα παιδιά βαπτίζονταν για τη δική τους πίστη, ώστε να είναι έτοιμα να γαλουχηθούν στο δρόμο του Θεού και σύμφωνα με ένα θεϊκό νόμο. Ο Σίμονς βρήκε όλες αυτές τις απαντήσεις να στερούνται επιβεβαίωσης στις Γραφές. Συμπέρανε: «Όταν αντιλήφθηκα από όλα αυτά πως οι συγγραφείς διαφοροποιούνταν τόσο πολύ, με τον καθένα να προωθεί τη δική του σοφία, τότε συνειδητοποίησα πως είχαμε πλανηθεί σε σχέση με το νηπιοβαπτισμό».

II

Αν και ο Μέννο Σίμονς υπάγεται ουσιαστικά στην ιστορία της ολλανδικής ετεροδοξίας, η ενεργή επικοινωνία ανάμεσα στις Κάτω Χώρες και τη Γερμανία την περίοδο εκείνη επιτρέπει τη συμπερίληψή του

¹ Menno Simons, “Reply to Gellius Faber”, στο L.Verduin & J.C.Wenger (επιμ.), *Menno Simons, The Complete Writings* (Scottsdale, 1956), σ. 668-72, παράθεμα σε αυτή και την επόμενη παράγραφο με βάση το απόσπασμα στον Hans J. Hillerbrand, *The Reformation in its Own Words* (Λονδίνο, 1964), σ. 266-270.

σε μια συζήτηση με κύριο πεδίο αναφοράς τη Γερμανία. Η περίπτωση του αντανακλά αρκετά από τα γενικότερα σημεία που θα ήθελα να θίξω αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στην εγγραμματοσύνη και στην ετεροδοξία την εποχή της Μεταρρύθμισης και θα επανέλθω σε αυτήν αρκετές φορές στη συζήτηση που θα ακολουθήσει. Η γερμανική Μεταρρύθμιση παρέχει αναμφίβολα ένα εξαιρετικό δοκιμαστικό πεδίο για πολλές ιδέες σχετικά με τις διασυνδέσεις ανάμεσα στην εγγραμματοσύνη και την αίρεση. Είναι κοινός τόπος ότι υπήρχε ένας πολύς χαμηλός βαθμός αιρετικής ή ετεροδοξίας δραστηριότητας στη Γερμανία για το μεγαλύτερο μέρος του 15^{ου} αιώνα, ένα φαινόμενο που έχει συνδεθεί με τον ιδιαίτερα χαμηλό βαθμό εγγραμματοσύνης. Ωστόσο, η πρώτη εποχή της τυπογραφίας επέτρεψε τη διάδοση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ανάμεσα στις αστικές τάξεις, δημιουργώντας ένα αυξανόμενο ρεύμα λειτουργικής εγγραμματοσύνης, που με τη σειρά της επέτρεψε την έκφραση ενός εντεινόμενου λαϊκού ενδιαφέροντος για έργα θρησκευτικού περιεχομένου, πολλά από τα οποία προέρχονταν από την πρωταρχικά γραπτή και κληρική κουλτούρα της εποχής προ της τυπογραφίας. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η κατά κύριο λόγο θρησκευτική φύση των έργων που εκδόθηκαν στα χρόνια μέχρι και τη δεκαετία του 1520 πιστοποιεί πως η γενιά πριν από τη Μεταρρύθμιση, όπως και η γενιά που προχώρησε σε αυτήν είχαν βαθιά ενασχόληση με ζητήματα θρησκείας. Η «υπόθεση του Λούθηρου» των χρόνων 1517-20 σημειώθηκε συνεπώς στο πλαίσιο ενός λαϊκού αναγνωστικού κοινού με εντεινόμενη δίψα για θρησκευτική γνώση, δίψα που θα ικανοποιούνταν με την εντατικοποιημένη τυπογραφική παραγωγή στη διάρκεια της δεκαετίας του 1520. Ο έντυπος λόγος και κατά συνέπεια η λαϊκή εγγραμματοσύνη υπήρξαν οι διευκολυντές και στυλοβάτες του εκπληκτικού κύματος θρησκευτικής ετεροδοξίας που κατέκλυσε τη Γερμανία και που, στο διάστημα λίγων χρόνων, οδήγησε ολόκληρο το εκκλησιαστικό οικοδόμημα στα πρόθυρα της κατάρρευσης².

Η ρίζα αυτών των εξελίξεων βρισκόταν στον 15^ο αιώνα και μπορούμε να το συλλάβουμε ουσιαστικότερα εαν συγκρατήσουμε την ηλικιακή ομάδα αυτών που έκαναν τη γερμανική Μεταρρύθμιση στη διάρκεια της αποφασιστικής της φάσης. Εδώ μιλάμε για τρεις γενιές: αυτούς που όπως ο Έρασμος είχαν γεννηθεί στη δεκαετία του 1460 και ήταν οπωσδήποτε μεσήλικες τη δεκαετία του 1520. Αυτούς, όπως ο Λούθηρος, που είχαν γεννηθεί στη δεκαετία του 1480 και το 1520 βρίσκονταν στη φάση της ωριμότητας (ή, αν προτιμάτε, στα πρόθυρα της μέσης ηλικίας) και εκείνους, όπως ο Μέννο Σίμονς, που είχαν γεννηθεί στις αρχές του αιώνα και που συνάντησαν την πρώτη μαζική εκδήλωση των μεταρρυθμιστικών κινημάτων στο άνθος της νιότης τους. Οι διαμορφωτικές εκπαιδευτικές τους εμπειρίες συνδέονταν αντίστοιχα με τη δεκαετία του 1480, με τις αρχές της δεκαετίας του 1500 και με τη δεκαετία του 1520. Προσφέρουν ένα ουσιαστικό γενεαλογικό πλαίσιο για την κατανόηση των εξελίξεων της Μεταρρύθμισης. Θα αναφερθώ σε αυτούς σαν τις παλιότερες, μέσες και τις νεότερες γενιές αντίστοιχα³.

Αυτό που φαίνεται πως συνέδεε και τις τρεις γενιές ήταν η σταθερή πεποίθηση ότι η θρησκευτική γνώση συνδεόταν με την ικανότητα της ανάγνωσης, αν όχι των Γραφών, τουλάχιστον του διευρυνόμενου όγκου της θρησκευτικής γραμματείας. Η πεποίθηση αυτή είναι κάπως προβληματική, αναφορικά με τις κοινωνικο-ιστορικές της διαστάσεις. Γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα σχετικά με τους πραγματικούς δείκτες της εγγραμματοσύνης για αυτή την περίοδο και κάθε εκτίμηση της εγγραμματοσύνης παραμένει στο επίπεδο της καθαρής εικασίας. Είμαστε αναγκασμένοι να συνάγουμε ο,τιδήποτε μπορούμε από την παρουσία (ή την απουσία) σχολείων, τα οποία αποτελούσαν ένα αποκλειστικά αστικό φαινόμενο στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Και όμως, οι περισσότερες πόλεις, οσοδήποτε μικρές, είχαν τουλάχιστον ένα λατινικό σχολείο και πιθανά και ένα γερμανικό βασικό σχολείο (ένα σχολείο που δίδασκε τη «γραφή» και την «κατανόηση»). Μια μητρόπολη της τάξης της Νυρεμβέργης μπορούσε να στηρίξει τέσσερα λατινικά

² Για μια κλασική διατύπωση της άποψης που διαμόρφωσε τη νεότερη γενιά των ιστορικών της Μεταρρύθμισης, βλ. Otto Clemen, *Die lutherische Reformation und der buchdruck* (Λειψία, 1939) και, πιο πρόσφατα, Bernd Moeller, "Das Berühmtwerden Luthers" στο Leif Grane και Kai Herby (επιμ.), *Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund*, Γκέτινγκεν, 1990, σ. 187-210. Για μια περιεκτική περίληψη της υστερομεσαιωνικής πραγματικότητας, Ernst Schuber, *Einführung in die Grundprobleme der Deutschen Geschichte im Spätmittelalter*, Darmstadt, 1992, σ. 264-288.

³ Η σπουδαιότητα των γενιών έχει ελάχιστα απασχολήσει την ιστοριογραφία της Μεταρρύθμισης. Για πρώτη φορά μου έγινε αντιληπτή ως σημαντικό χαρακτηριστικό της Αντι-μεταρρύθμισης από τον R. Po-Chia Hsia, *Society and Religion in Münster 1535-1618* (New Haven και Λονδίνο, 1984), σ.68.

σχολεία τα οποία δίδασκαν ως και 850 μαθητές τη φορά, ενώ ένας αδιευκρίνιστος αριθμός άτυπων γερμανικών σχολείων είναι πιθανό να είχε ανεβάσει τον αριθμό των μαθητών στα 4.000 παιδιά και των δύο φύλων, όπως αναφέρεται σε ένα τοπικό χρονικό για το 1487⁴. Η υστερομεσαιωνική τάση των αστικών αρχών ήταν η απόκτηση του ελέγχου στα λατινικά σχολεία που βρίσκονταν υπό εκκλησιαστικό έλεγχο, ώστε αυτά να εξυπηρετούν κοσμικές αστικές προτεραιότητες. Καθαρή πρόθεση των αστών προκρίτων ήταν η προαγωγή της ευρύτερης σχολικής εκπαίδευσης σε κάθε επίπεδο, είτε για λόγους κοινωνικής ευταξίας, είτε για την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης, είτε για καθαρά αλτρουιστικούς λόγους. Υπήρχε ωστόσο ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στην εκπαίδευση που παρείχαν τα λατινικά σχολεία, που αποσκοπούσαν στην εκπαίδευση μιας διανοητικής ελίτ κληρικών, αξιωματούχων και παιδιών των πατρικών, και στην καθαρά λειτουργική εγγραμματοσύνη που προσέφεραν τα γερμανόγλωσσα σχολεία για τους τεχνίτες και τις περισσότερες γυναίκες. Από την άλλη, η εκπαίδευση αντιμετωπιζόταν ως σημάδι κοινωνικού *status* και σαν μέσο οικονομικής ανέλιξης, και η επιθυμία για κοινωνική κινητικότητα προσέλκυε πολλά παιδιά τεχνιτών στα λατινικά σχολεία, όπως και πολλά παιδιά από την ύπαιθρο στα σχολεία των πόλεων, ακόμη και αν έπρεπε να βασισθούν στην ευρηματικότητά τους σαν «φτωχοί σπουδαστές» και αν κάποιες φορές ριψοκινδύνευαν να προκαλέσουν την οργή των αστικών αρχών. Αν αυτή η τελευταία ομάδα δεν ξεπέρασε το *status* των χειροτονημένων ιερέων, τουλάχιστον επέστρεψαν στα χωριά τους με τον ίδιο τρόπο που γύρισε ο Μέννο Σίμονς το 1524, με την προοπτική της παραπέρα εκπαίδευσης⁵.

Με βάση αυτά τα στοιχεία, ορισμένοι ιστορικοί έχουν πρόσφατα διατυπώσει την άποψη ότι οι προγενέστερες θεωρήσεις περί χαμηλών δεικτών εγγραμματοσύνης στη Γερμανία των αρχών του 16^{ου} αιώνα είναι λανθασμένες, αν και δεν προτάθηκαν αριθμοί σε αντικατάσταση των προηγούμενων «εικασιών». Είναι ξεκάθαρο ότι η εγγραμματοσύνη ήταν ένα πολύ άνιστο επεκτεινόμενο φαινόμενο. Ήταν πιθανά πολύ εκτεταμένη σε μια πόλη όπως η Νυρεμβέργη, αναμφισβήτητα η πλουσιότερη και, μαζί με την Κολωνία, η πιο πυκνοκατοικημένη πόλη στη Γερμανία, η οποία έστελνε φοιτητές στο πανεπιστήμιο σε αριθμούς πολύ δυσανάλογους προς τον πληθυσμό της. Η εγγραμματοσύνη φαίνεται πως υπήρξε ιδιαίτερα ψηλή σε άλλα σημαντικά αστικά κέντρα και σε μικρότερες πόλεις, και θα ήταν σαφώς μεγαλύτερη σε περιοχές με μεγαλύτερη πυκνότητα του αστικού ιστού. Το ίδιο ισχύει πιθανά και για την αγροτική εγγραμματοσύνη, που εξαρτιόταν από την πρόσβαση σε αστικά σχολεία. Θα βρίσκουμε οπωσδήποτε τουλάχιστον μερικούς ανθρώπους ικανούς να διαβάσουν και να γράψουν σε κάθε χωριό, αν και αξιοσημείωτη αγροτική εγγραμματοσύνη – και με αυτήν εννοώ το καθημερινό διάβασμα και τη δυνατότητα κάποιος να γράφει με ευχέρεια – ίσως να εξαρτιόταν από τη φύση των πολιτισμικών σχέσεων ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο και την πυκνότητα του περιφερειακού αστικού και εμπορικού δικτύου. Ωστόσο, παρόμοιες υποθέσεις μας λένε ελάχιστα σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση της εγγραμματοσύνης, όπως και σε σχέση με τις διαφορετικές δεξιότητες ή τα επίπεδα των εντοπιζόμενων δεξιοτήτων.

Μια περισσότερο χρήσιμη προσέγγιση θα ήταν το να δεχθούμε πως υπήρχε κάποιος βαθμός εγγραμματοσύνης σε όλη τη Γερμανία, και να προσπαθήσουμε να αποτιμήσουμε τη σπουδαιότητά του μέσω μιας κατανόησης των μορφών επικοινωνίας και διαμόρφωσης της γνώμης εκείνης της εποχής. Αυτό μας επιτρέπει να ισχυρισθούμε ότι δεν ήταν η εγγραμματοσύνη που ήταν από μόνη της σημαντική, αλλά το σημαντικό ήταν το πώς η εγγραμματοσύνη αλληλεπιδρούσε με άλλες μορφές επικοινωνίας, ιδιαίτερα προφορικές μορφές, όπως εξίσου και το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ιδέες γίνονταν δεκτές και

⁴ Rudolf Endress, "Die Bedeutung des lateinischen und deutschen Schulwesens für die entwicklung der fränkischen Reichsstädte des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit", στο Lens Kriss-Rettenbeck και Max Leidtke (επιμ.), *Schulgeschichte im Zusammenhang der Kulturentwicklung* (Bad Heilbronn, 1983), σ. 144-65, ιδιαίτερα σ.150 για τον υπολογισμό του αριθμού των μαθητών το 1487.

⁵ Endress, "Bedeutung", σ. 144-6, 148-51. Βλ. επίσης R.Endress, "Das Schulwesen in Franken im ausgehenden Mittelalter", στο Bernd Moeller, Hans Patze και Karl Stackmann (επιμ.), *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit* (Γκέτινγκεν, 1983), σ. 173-214. Klaus Wriedt, "Schulen und bürgerliches Bildungswesen im Spätmittelalter, στον ίδιο τόμο, σ. 152-172.

εσωτερικεύονταν⁶. Ο Μέννο Σίμονς προσφέρει ένα χρήσιμο παράδειγμα, αποκαλύπτοντας πως η δική του διστακτική ανάγνωση των Γραφών προέκυψε στο πλαίσιο τακτικών συζητήσεων με τους συναδέλφους του ιερείς στο Pingjum. Από την ανάγνωση του Λούθηρου απέκτησε μια σταθερή ευαγγελική αρχή («ότι οι ανθρωπίνες προσταγές δεν μπορούν να δεσμεύουν ως τον αιώνιο θάνατο»), όμως δε μπορούσε να διαφωτισθεί σε σχέση με το ζήτημα του νηπιοβαπτισμού - ένα ζήτημα που φαίνεται πως είχε αποφασίσει να διερευνήσει έπειτα από την προφορική πληροφορία του μαρτυρίου του Sicke Snijder. Είναι αξιοσημείωτο το ότι πρωτοσυσζήτησε το πρόβλημα με τον συνάδελφό του ιερέα πριν να συμβουλευθεί την αυθεντία των γραπτών πηγών. Δεν βρήκε καμμία ικανοποίηση από την ανάγνωση των αρχαίων συγγραφέων, ούτε και από την εντύπωση στο Λούθηρο, τον Μπούκερ ή τον Μπούλινγκερ (υποθέτουμε στα εκδομένα έργα τους). Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι ο Σίμονς πίστευε πως είχε αποκτήσει την κατανόησή του της βάπτισης και του Μυστικού Δείπνου «μέσω της φώτισης του Αγίου Πνεύματος, μέσα από εντατική ανάγνωση και ενασχόληση με τις Γραφές». Στο κοινωνικά περιοριστικό του περιβάλλον είχε ελάχιστες εναλλακτικές λύσεις, αν και μπορούμε να σημειώσουμε ότι τελικά ξεκίνησε να κηρύσσει τις νεοαποκτημένες πεποιθήσεις του, περνώντας με αυτό τον τρόπο από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα, και από την εγγραμματοσύνη στην πλήρη προφορικότητα.

Είναι σημαντικό το να κατανοήσουμε ότι στην εξεταζόμενη περίοδο η εγγραμματοσύνη δεν είχε κάποια πρωτοκαθεδρία επί της προφορικότητας σαν μορφή επικοινωνίας. Και οι δύο θεωρούνταν εξίσου έγκυρες, όπως μαρτυρεί η ισοτιμία σε πολλά κείμενα ανάμεσα στην ανάγνωση και στην ακρόαση (*lessen und lesen hören*). Δεν υπάρχει ο χώρος για να συζητήσουμε εδώ διεξοδικά το πρόβλημα της προφορικότητας, όμως μπορούμε να προσδιορίσουμε κάποιες από τις μορφές με τις οποίες αυτή εκφραζόταν, μορφές που συγκροτούσαν διαφορετικούς τρόπους προφορικής επικοινωνίας, το πλαίσιο των οποίων επηρέαζε τη διεισδυτικότητα, τη λήψη και την εσωτερίκευση των ιδεών, τις οποίες έχω εντοπίσει σε πηγές του 16^{ου} αιώνα. Πρώτο, υπάρχει *προφορικότητα για τη κοινοποίηση μιας πληροφορίας*, όπως στη δημόσια ανάγνωση των διαταγμάτων και νόμων και στην αναγγελία πληροφοριών στην εκκλησία. Η δεύτερη μορφή αφορά στην *ιερατική προφορικότητα*, την προφορικότητα ως λειτουργική και μυστηριακή πράξη, όπως στην ακρόαση των ευαγγελικών κηρυγμάτων, τα οποία πιθανά ξεπερνούσαν κατά πολύ το έντυπο ως το σημαντικότερο μέσο μαζικής επικοινωνίας της εποχής. Τρίτο, υπάρχει η *διερευνητική προφορικότητα*, που προκαλείται από την περιέργεια και τη δίψα για γνώση, όπως στο παράδειγμα των συζητήσεων του Μέννο Σίμονς με τους συναδέλφους του ιερείς. Τέταρτο, υπάρχει η *αντιπαραθετική προφορικότητα*, συζητώντας για ιδέες και τις συνέπειές τους – πολλές από τις συζητήσεις στη Μεταρρύθμιση ήταν αυτού του είδους. Πέμπτο, υπάρχει η *προφορικότητα ως κουτσομπολιά*, η ανεπίσημη κοινοποίηση πληροφορίας σε κατάσταση χαλαρότητας, η οποία όμως παίζει επίσης κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση γνώμης. Έκτο, μπορούμε να αναφέρουμε την *οικιακή προφορικότητα*, συζητήσεις που διεξάγονται στο στενό κύκλο της οικογένειας και του νοικοκυριού και που έχουν ένα διαφορετικό χαρακτήρα από δημόσιες συζητήσεις. Έβδομο, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την *προφορικότητα ως παρακίνηση*, λεκτικές προσκλήσεις για την ανάληψη δράσης στην κατεύθυνση της δημοσιοποίησης των προσωπικών πεποιθήσεων – πολλά από τα δημόσια συμβάντα όπως οι πράξεις εικονοκλαστικής βίας προκλήθηκαν με αυτό τον τρόπο⁷.

Πρέπει να λάβουμε υπόψη ένα ακόμη σημείο: Ότι το πολιτικό πλαίσιο είναι εξίσου σημαντικό με το κοινωνικό πλαίσιο στην αποτίμηση του ρόλου της εγγραμματοσύνης και της προφορικότητας στη διαμόρφωση γνώμης. Διαφορετικές αρχές είχαν συλλάβει την πολιτική σημασία της επιλογής προφορικών

⁶ Για μια αρχική διατύπωση του προβλήματος, βλ. R.W.Scribner, "Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen?", στο Hans-Joachim Köhler (επιμ.), *Flugschriften als Massenmedium des Reformationszeit* (Στουτγάρδη, 1981), σς. 65-76 και, πιο αναλυτικά, Scribner, "Oral culture and the diffusion of Reformation ideas", στο *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany* (Λονδίνο, 1987), σ. 49-69. Για το λόγο αυτό θεωρώ πως η έννοια της «παθητικής εγγραμματοσύνης» είναι περιορισμένης αξίας, επειδή δείχνει προτίμηση στις εγγράμματες και σχεδόν αγνοεί τις άλλες μορφές επικοινωνίας.

⁷ Παραδείγματα όλων αυτών των μορφών προφορικότητας στον Scribner, "Oral culture".

ή γραπτών πρακτικών σε πολλά είδη διαπραγματεύσεως. Για παράδειγμα, οι πρίγκηπτες-αββάδες του Κέμππεν ήταν περιβόητοι στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα για την προσφυγή σε κάθε μέσο πειθαναγκασμού, στην απόπειρα υποβίβασμού των υποτελών τους στο επίπεδο των δούλων, με πράξεις η οποίες κατόπιν επικυρώνονταν γραπτά σε σφραγισμένες βεβαιώσεις. Αυτές εμφανίζονταν σε κατοπινές διαμάχες σαν ακλόνητη απόδειξη πως οι υποτελείς ήταν παραδοσιακά δούλοι. Από το 1423 αυτό ενισχύθηκε παραπέρα με τη χρήση ενός πλαστού καταστατικού χάρτη του Καρλομάγνου, ο οποίος βεβαίωνε ότι οι ενοικιαστές γης ήταν στην πραγματικότητα δούλοι. Από την άλλη πλευρά, οι γραπτές προνομίες που κατείχαν οι χωρικοί καταστρέφονταν συστηματικά από τον αββά, με αποτέλεσμα οι χωρικοί να καταλήξουν να βασίζονται μόνο στην προφορική παράδοση. Η στρατηγική αυτή συνέχισε μέχρι τις εξεγέρσεις των αρχών της δεκαετίας του 1520, οπότε και ο αββάς εισήγαγε μια νέα τακτική του διαίρει και βασίλευε, απαιτώντας ο όρκος πίστης να μη δίνεται ταυτόχρονα από όλες τις υποτελείς κοινότητες στο ξέφωτο στο Κέμππεν, όπου εκφράζονταν παραδοσιακά αιτήματα για χορήγηση και ανάγνωση χαρτών και γραπτών προνομίων, αλλά μεμονωμένα, με την κάθε κοινότητα να ορκίζεται σε έναν επισκοπικό αξιωματούχο στην τοπική έδρα του. Εδώ και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, τόσο η προφορικότητα όσο και η εγγραμματοσύνη αποτελούσαν όπλα σε μια πολιτική διαμάχη. Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι στη διάρκεια του Πολέμου των Χωρικών οι εξεγερμένοι συχνά ακολουθούσαν μια διπλή στρατηγική, πρώτα καταστρέφοντας όλες τις επιστολές, καταστατικούς χάρτες και πράξεις των αρχόντων τους, ώστε και οι τελευταίοι να αναγκασθούν να στηρίζονται στην προφορική μνήμη. Από την άλλη, επέμεναν όλες οι διαπραγματεύσεις, παραχωρήσεις και συμφωνίες με τους άρχοντες τους να βεβαιώνονται γραπτά με σφραγισμένες επιστολές⁸.

Η εγγραμματοσύνη συνιστούσε εξίσου μέρος των διαμαχών εξουσίας που ήταν σύμφυτες με την αστική πολιτική πραγματικότητα της εποχής, ακόμα περισσότερο όταν η «κοινή γνώμη» σε τέτοιας μικρής κλίμακας κοινωνίες βασιζόταν τόσο πολύ στην προφορικότητα. Πολλά έχουν γραφεί σχετικά με την ανάδυση της «κοινής γνώμης» την εποχή της Μεταρρύθμισης, αν και υποπτεύομαι πως μια προσεκτικότερη ανάλυσή της θα μας αποκαλύψει πως διέφερε ελάχιστα στα ουσιαστικά της χαρακτηριστικά από την «κοινή γνώμη» στον Ύστερο Μεσαίωνα. Όπως την αντιλαμβάνομαι, η «κοινή γνώμη» ήταν ουσιαστικά τοπική και αποτελούνταν από ένα πυκνό δίκτυο ανταλλαγής πληροφοριών και ανθρώπινων αλληλεπιδράσεων που διαδραματίζονταν σε ένα τοπικό πλαίσιο. Επιπρόσθετα, στο εσωτερικό μιας κοινωνικο-πολιτικής μονάδας όπως η γερμανική πόλη, η κοινή γνώμη δεν συνιστούσε ενιαίο φαινόμενο, αλλά αποτελούνταν από την αλληλεπίδραση και το σωρευτικό αποτέλεσμα αρκετών μερικών μορφών γνώμης, κάθε μια από τις οποίες θα μπορούσε να ειπωθεί σαν «κοινή γνώμη» σε μικρογραφία. Μπορούμε να διακρίνουμε έξι τέτοιες μερικές μορφές, τρεις επίσημες και τρεις ανεπίσημες. Μπορούμε να αναφερθούμε αρχικά σε μια *επίσημη κοινή γνώμη*, για παράδειγμα όταν ένα αστικό συμβούλιο ομιλεί δημόσια στο όνομα «του δημάρχου, του συμβουλίου και της κοινότητας». Δεύτερο, υπήρχε μια *τελετουργοποιημένη κοινή γνώμη*, εκφρασμένη σε επίσημες περιστάσεις αστικών τελετών σχεδιασμένων για να κοινοποιήσουν μια ενοποιημένη κοινή γνώμη σε ολόκληρη την πόλη, όπως στις επίσημες συνελεύσεις της κοινότητας ή στις τελετές ετήσιας επιβεβαίωσης του κοινοτικού όρκου πίστης. Τρίτο, υπήρχε μια *διαμερισματική κοινή γνώμη*, εκφρασμένη στις συντεχνίες, στις αστικές συνοικίες ή στις ενορίες. Αν και η ίδια προϊόν μιας αλυσίδας σύνθετων αλληλεπιδράσεων, μια τέτοια γνώμη διαδραμάτιζε συχνά αποφασιστικό ρόλο στην κατεύθυνση της υιοθέτησης μιας περισσότερο ενοποιημένης συλλογικής γνώμης από την πόλη. Πέρα από αυτές τις τρεις επίσημες μορφές γνώμης, υπήρχαν περισσότερο ανεπίσημες εκδηλώσεις. Μια τέταρτη κατηγορία ήταν η *κοινή γνώμη της κοινωνικότητας*, που καλλιεργούνταν σε πανδοχεία και καπηλειά, τόπους τους οποίους πρόσεχαν οι επιτήδευοι πολιτικοί και των οποίων την αναδυόμενη έκφραση γνώμης δεν ριψοκινδύνευαν να αγνοήσουν. Πέμπτο, υπήρχε μια *κοινή γνώμη των δρόμων και της αγοράς*, που ενεργοποιούνταν από τυχαίες συναντήσεις, διαφορετικές από εκείνες της κοινωνικότητας, και που συχνά χαρακτηριζόταν «κοινό κουτσομπολιό» (*gemein gassenred*).

⁸ Günther Franz, *Der deutsche Bauernkrieg* (Darmstadt, 1975), σ. 11-13.

Τέλος, υπήρχε μια ιδιωτική κοινή γνώμη, εκφράσεις γνώμης που διαμορφώνονταν στο σπίτι, στον οικογενειακό κύκλο ή στο εργαστήριο, οι οποίες όμως γίνονταν κοινή γνώση⁹.

Σε ένα άλλο πλαίσιο, θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε αναλύοντας τη φύση και τη δυναμική κάθε μιας από αυτές τις μορφές γνώμης και να προσδιορίσουμε κάτι σχετικά με τις διαδικασίες της αλληλεπίδρασής τους στη δημιουργία του συνολικού φαινομένου της «αστικής κοινής γνώμης». Εδώ θέλω απλά να σημειώσω τη σπουδαιότητα της εγγραμματοσύνης και/ή της προφορικότητας για την περίπλοκη αστική πολιτική πραγματικότητα, καθώς οι αστικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τις διακυμάνσεις της γνώμης στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους. Δεν χωρά αμφιβολία ότι η εισαγωγή γραπτών αρχείων, τηρούμενων από έναν αστικό γραμματέα και φυλασσόμενων στο δημοτικό αρχειοφυλάκιο, υπήρξε μια τεράστια διαφορά στην αστική πολιτική σκηνή και αυτονομία, και αντιπροσώπευσε ένα πραγματιστικό όσο και ιδεολογικό άλμα προς τα εμπρός. Ακόμη και στη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, αποτελούσε στοιχείο γοήτρου για μια μικρή περιφερειακή πόλη το να ζητά τη δημιουργία θέσης αστικού γραμματέα και βέβαια στοιχείο κυριαρχίας για έναν ηγεμόνα το να απορρίπτει το αίτημα¹⁰. Ωστόσο, η ισορροπία ανάμεσα στα προφορικά και στα γραπτά πρακτικά παρέμεινε σημαντικό χαρακτηριστικό της πολιτικής πραγματικότητας των πόλεων τον 16^ο αιώνα. Είχε πολιτική σημασία το κατά πόσο οι διεργασίες του αστικού συμβουλίου καταγράφονταν σε λεπτομερή πρακτικά ή, απλά, κάποιος κατέγραφε τις αποφάσεις ώστε αυτές να κοινοποιηθούν στην κοινότητα. Είχε πολιτική σημασία ο έλεγχος των αστικών αρχείων να παραμένει σταθερά στα χέρια αστικών αξιωματούχων, συμπεριλαμβανομένων και των προνομίων και καταστατικών των συντεχνιών και των συμφωνιών με την κοινότητα, όπως και καταγραμμένων προγενέστερων παραβιάσεων από τις κυρίαρχες ελίτ. Αστικές εξεγέρσεις συχνά παρακινούνταν από την ανακάλυψη τέτοιων καλά κρυμμένων ντοκουμέντων, ή από αιτήματα για τη δημοσιοποίηση πολιτικά επιζήμιων κειμένων τα οποία είχαν «εξαφανισθεί» αλλά διατηρούνταν στην προφορική παράδοση. Οι ίδιες αρχές ίσχυαν και στις σχέσεις μιας πόλης με τον κλήρο της, ιδιαίτερα με ισχυρά εκκλησιαστικά ιδρύματα ή με μοναστικά τάγματα. Η ευρύτερη πολιτική σπουδαιότητα της ανάληψης του ελέγχου των λατινικών σχολείων από τις αστικές αρχές είναι σαφής, όπως σαφής ήταν και η επιθυμία της υπαγωγής όλων των μορφών αρχείων στον έλεγχο της κοσμικής εξουσίας και ιδιαίτερα της επικύρωσης διαθηκών, ιδιωτικών συμβολαίων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων. Από την άλλη, η τακτική της μετατροπής προφορικών πεπραγμένων σε γραπτά μόνο όταν συνέφερε και ευνοούσε τα αστικά συμφέροντα εφαρμοζόταν επιδέξια στις δόσοληψίες με τον κλήρο μέχρι την έκρηξη της κρίσης της Μεταρρύθμισης¹¹.

Ο αντίκτυπος του έντυπου λόγου στη σύνθετη υπόθεση αυτού που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε διαχείριση της πολιτικοποιημένης κοινής γνώμης εξακολουθεί να περιμένει την προσεκτική ιστορική ανάλυση. Οι ιστορικοί της Μεταρρύθμισης έδειξαν ιδιαίτερη προσοχή στη μελέτη του αντίκτυπου του έντυπου λόγου στη διάδοση των ευαγγελικών ιδεών, όμως συχνά το έκαναν με αφελείς μεθοδολογικές προϋποθέσεις και με μια περιορισμένη κατανόηση της «κοινής γνώμης» και της διαδικασίας διαμόρφωσής της. Είναι σαφές από το σκαρίφημα που έχουμε επιχειρήσει ως εδώ πως πρέπει να κινηθούμε πέρα από την κλασική αλλά γραμική διατύπωση του Laswell, στην οποία ακόμη παραπέμπουν εγκωμιαστικά οι ιστορικοί της πρώιμης νεότερης περιόδου, «ποιός λέει τι... σε ποιό κανάλι... σε ποιόν... με ποιό αποτέλεσμα;». Αυτό συρρικνώνει το πρόβλημα σε κάτι ανάλογο με την κατανόηση της λειτουργίας των μοχλών, ενώ αυτό που θα έπρεπε να αναζητούμε είναι μάλλον ανάλογο προς βιολογικές διαδικασίες. Δεν μπορώ να προτείνω περισσότερο πρακτικές κατευθύνσεις εδώ, εκτός από το να δείξω εκεί όπου θα

⁹ Τα ζητήματα που θίγονται εδώ αναλύονται διεξοδικότερα στο Bob Scribner, "Mündliche Kommunikation und Strategien der Macht in Deutschland im 16. Jahrhundert", στο *Kommunikation und Alltag im Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, 15, Βιέννη, 1992, σ. 183-197.

¹⁰ Σύγκρινε το R.W.Scribner, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany* (Λονδίνο και Ronceverte, 1987), σ. 272-3.

¹¹ Η κλασική περίπτωση εντοπίζεται στην Ερφούρτη. Βλ. Bob Scribner, "Die Eigentümlichkeit der Erfurter Reformation" στο Ulman Weiß (επιμ.), *Erfurt 742-1992. Stadgeschichte, Universitätsgeschichte* (Βαϊμάρη, 1992), σ. 241-54, ιδιαίτερα 245.

έπρεπε να ψάξουμε και το ποιά στοιχεία θα έπρεπε να συνυπολογίσουμε. Παρ'όλα αυτά, μου προκαλούν εντύπωση ορισμένα έντονα χαρακτηριστικά στις ερευνητικές εργασίες όπου είχα τη δυνατότητα να εξετάσω τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης με το κατάλληλο μικροσκόπιο. Η προφορικότητα ήταν εξίσου σημαντική όπως και ο έντυπος λόγος στη διαμόρφωση γνώμης, τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο, όπως φανερώνεται στον σπουδαίο ρόλο του κηρύγματος στην πυροδότηση του ευαγγελικού ζήλου. Η γραπτή κουλτούρα δεν ήταν λιγότερο σημαντική, ιδιαίτερα αν αναλογισθούμε την ουσιαστικά τοπική φύση όλων των μορφών κοινής γνώμης. Η χειρόγραφη σάτιρα μπορούσε, κάτω από τις τοπικές συνθήκες, να λειτουργήσει το ίδιο αποτελεσματικά με την τυπωμένη αφίσα στην αποκρυστάλλωση γνώμων και στην παρακίνηση για ανάληψη πολιτικής δράσης. Η δυσκολία προκύπτει επειδή έχουμε να κάνουμε με ελάχιστα κατανοημένους κανόνες της συλλογικής γνώμης και συλλογικής δράσης, οι οποίοι δεν μπορούν να ερμηνευθούν απλά με όρους μιας σωρευτικής επίδρασης, με το να εστιάζουμε στη διαμόρφωση της γνώμης ενός μεμονωμένου ατόμου και να γενικεύουμε με βάση αυτήν. Είμαστε τυχεροί αν βρούμε τόσο λεπτομερείς αφηγήσεις όσο αυτή που προσφέρει ο Μέννο Σίμονς (αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται για μια αναδρομική κατασκευή, διαπερασμένη από επίκτητες πεπτοιθήσεις, τις οποίες επιχειρεί να δικαιολογήσει ο συγγραφέας). Δεν μπορούμε να συνάγουμε από αυτή τη μάλλον περιορισμένη αφήγηση (η οποία σιωπά για μεγάλο μέρος του κοινωνικού όσο και του προσωπικού πλαισίου διαμόρφωσής της) τίποτε το αξιοσημείωτο σχετικά με το πως ή το γιατί ευρύτερες συλλογικότητες προσελκύνθηκαν στην αναβαπτιστική πίστη. Εδώ, η παραδειγματική μου περίπτωση αποκαλύπτει τους περιορισμούς της ανάλυσης, όπως και κάποιες από τις παραμέτρους της.

III

Ως εδώ για μια αρχική προσέγγιση στο ζήτημα της εγγραμματοσύνης και του εντύπου. Θα πρέπει τώρα να περάσουμε στο θέμα της ετεροδοξίας, στην περιόδο μας εξίσου αναπόσπαστο από ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα. Η γερμανική Μεταρρύθμιση είναι ίσως το διασημότερο από τα κινήματα στην ευρωπαϊκή ιστορία στην επίκλησή του της κρίσης των απλών ανθρώπων, στην καθομιλουμένη της εποχής, του «κοινού ανθρώπου» (σημειώστε την έμφυλη διάσταση του *gemeiner man*). Κάθε είδους προπαγάνδα, έντυπη ή μη, που εξελίχθηκε σε ισχυρό όπλο για τη διάδοση ετεροδοξων αντιλήψεων, επικαλούνταν συστηματικά ότι ο «κοινός άνθρωπος» ήταν σε θέση να κρίνει επάνω σε θρησκευτικά ζητήματα καλύτερα από ό,τι οι μορφωμένοι. Τη στιγμή που η αλήθεια τοποθετήθηκε στα χέρια τους από το μήνυμα της Μεταρρύθμισης, μεταδιδόμενο είτε από το κήρυγμα, από δημόσια αντιπαράθεση, ιδιωτική συνομιλία ή τον έντυπο λόγο, οι απλοί άνθρωποι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ένα αλάνθαστο ένστικτο στην αναγνώριση και διάκριση της αληθινής θρησκείας από τη ψευδή. Η πιο συμπυκνωμένη εκδοχή αυτής της άποψης εντοπιζόταν στη μυθική φιγούρα του Κάρσθανς, του αμμόρφωτου και όμως εγγράμμου χωρικού, κήρυκα και σχολιαστή της Βίβλου, ικανού να αποστομώσει τα επιχειρήματα ιερέων και λογίων με την ενστικτώδη σοφία του. Ελάχιστα ενδιαφέρει εάν είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσουμε μια υπαρκτή περίπτωση ανάλογη του Κάρσθανς. Δύο φιγούρες που προσπάθησαν να ταυτισθούν μαζί του σίγουρα δεν ήταν ούτε χωρικοί ούτε αμόρφωτοι, ενώ ο Diepold Peringer, ο αυτο-αποκαλούμενος «χωρικός από το Wöhrd», ο οποίος μπορούσε να κηρύξει και να παραπέμψει στις Γραφές όπως και ένας ιερέας, ήταν απάτη, ένα υψηλής μόρφωσης μέλος θρησκευτικού τάγματος, που εμφανίσθηκε σαν απομίμηση του Κάρσθανς για να προσελκύσει το ενδιαφέρον στο κήρυγμά του¹². Η σημασία του Κάρσθανς είναι ίσως περισσότερο ιδεολογική και προπαγανδιστική: Αντιπροσώπευε ένα σύμβολο της δυνατότητας για θρησκευτική και κοινωνική ανανέωση που θα περιέκλειε όλα τα στρώματα της κοινωνίας, ακόμη και τον ταπεινό και καταφρονεμένο χωρικό. Με αυτό τον τρόπο, ενθάρρυνε τους απλούς ανθρώπους να αναλάβουν οι ίδιοι τα ηνία του θρησκευτικού τους πεπρωμένου, παρέχοντας ένα κίνητρο όχι απλά στη λαϊκή ανάγνωση των Γραφών αλλά και στην ευθεία ανάληψη δράσης σε στήριξη της μεταρρύθμισης.

Υπάρχει κάτι το παράδοξο εδώ. Οι ηγέτες των μεταρρυθμιστικών κινήματων ήταν σχεδόν αποκλειστικά μέλη μιας ελίτ διανοουμένων, άνδρες υψηλής μόρφωσης, κατά κύριο λόγο προερχόμενοι

¹² Otto Clemen, *Beiträge zur Reformationgeschichte* (Βερολίνο, 1902), τόμος Β', σ. 85-96.

από τις τάξεις του κλήρου ή από τα μοναστικά τάγματα, πολλοί από τους οποίους κατείχαν ήδη εδραιωμένες θέσεις κύρους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις απέβλεπαν σε υψηλόβαθμους θώκους της Εκκλησίας¹³. Πρέπει να τονισθεί επανειλημμένα πως η Μεταρρύθμιση δεν δρομολογήθηκε από λαϊκούς εκτός του εκκλησιαστικού και κοινωνικού κατεστημένου, αλλά από το εσωτερικό του, από τον κλήρο, και κυρίως από εκείνους που υπήρξαν τα πιο προικισμένα μυαλά της παλιάς και της μέσης γενιάς. Ήταν μόνο στους κόλπους της νεότερης γενιάς, στην οποία τόσο η υπόληψη του κλήρου όσο και το κύρος της ακαδημαϊκής μόρφωσης είχαν περιορισθεί σημαντικά, που βλέπουμε να εμφανίζονται ηγέτες από τους λαϊκούς. Όμως ακόμη και εδώ, όπως φανερώνει η περίπτωση του Μέννο Σίμονς, το κληρικό σχήμα εξακολουθούσε να αποτελεί εφαλτήριο για την ετεροδοξία της Μεταρρύθμισης. Υπάρχει σαφώς τεράστια διαφορά ανάμεσα στην προπαγανδιστική εικόνα του τυπικού ευαγγελικού κήρυκα και στην κοινωνική πραγματικότητα, και αυτό μας υποχρεώνει να κοιτάξουμε με μεγαλύτερη προσοχή πίσω από το πολεμικό και προπαγανδιστικό προσωπείο της πρώιμης Μεταρρύθμισης.

Η άποψη πως οι γνήσιοι προωθητές της θρησκευτικής μεταρρύθμισης ήταν οι αμόρφωτοι, ενώ οι μορφωμένοι αποτελούσαν τους πραγματικούς της εχθρούς έχει μια μακρά παράδοση, τουλάχιστον ως το Μεσαίωνα. Η Μεταρρύθμιση απλά ενίσχυσε την άποψη στο πλαίσιο κοινωνικών και πολιτικών συγκυριών, ιδιαίτερα ευνοϊκών για την υλοποίηση των μεταρρυθμιστικών σχεδίων. Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, σημειώθηκε ένα ισχυρό ρεύμα αρνητικής γνώμης εναντίον της ακαδημαϊκής λογισσύνης και των επαγγελματιών λογίων. Η παροιμία *die Gelehrten, die Verkehrten* (καλύτερα αποδιδόμενη ως «οι μορφωμένοι είναι ψεύτες»), διαπιστωμένα σε κοινή χρήση από τον 15^ο αιώνα και βασιζόμενη σε μια μακρά παράδοση που αντιπαρέβαλλε τη μόρφωση μέσα από τα βιβλία με τη *sancta simplicitas* (ιερή απλοϊκότητα) και την *docta ignorantia* (σοφή άγνοια), εξελίχθηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα σε μια ευθεία επίθεση στους θεολόγους και τους νομομαθείς. Τα επαγγέλματα αυτά περιγράφονταν ως οι καταπιεστές των αδυνάμων στην υπηρεσία των μεγάλων και ισχυρών και ως σίγουροι οδηγοί στο δρόμο για την κόλαση¹⁴. Η κριτική ήταν συνεπώς τόσο κοινωνική όσο και θρησκευτική, και το 1512 εφαρμόσθηκε από τον Τόμας Μούρνερ εναντίον εκείνων των «διδασκάλων της Αγίας Γραφής» που θεωρούσαν πως έδειχναν το δρόμο προς την αιώνια ζωή ενώ απεχθάνονταν το θεϊκό νόμο και παρεξέκλιναν από το δρόμο της σωτηρίας¹⁵. Αποτέλεσε μόνιμο συστατικό της λαϊκής προπαγάνδας υπέρ της Μεταρρύθμισης, και πέρασε στο στόμα των λαϊκών σαν κατηγορία κατευθυνόμενη ειδικά εναντίον των κληρικών υποστηρικτών της παποσύνης. Μάλιστα, σε ένα φυλλάδιο του 1525, χρησιμοποιούνταν για να αντιπαραβάλλει την παραπλανητική λατινική μόρφωση των μοναχών και των ιερέων με τη γερμανική μόρφωση των λαϊκών: «εσείς οι διπρόσωποι γραφιάδες αποκρύψατε τα πάντα από τους λαϊκούς με τα λατινικά, σαν κοινοί απατεώνες... Για το λόγο αυτό, μοναχοί και παπάδες εξοργίζονται που τυπώνονται βιβλία στα γερμανικά και έτσι αποκαλύπτονται τα μυστικά τους»¹⁶.

¹³ Το ίδιο ισχύει για τους συγγραφείς των φυλλαδίων της Μεταρρύθμισης, λιγότεροι από δώδεκα από τους οποίους, ανάμεσα σε πολλές εκατοντάδες, έχουν αναγνωρισθεί ως λαϊκοί, συμπεριλαμβανομένης μόλις μιας γυναίκας: Ο Paul A. Russell, *Lay Theology in the Reformation. Popular Pamphleteers in Southwest Germany 1521-1525*, Κέμπριτζ, 1986, αναγνωρίζει επτά συγγραφείς: Ο Martin Arnold, *Handwerker als theologische Schriftsteller. Studien zu Flugschriften der frühen Reformation (1523-1525)*, (Γκέτινγκεν, 1990) πιστοποιεί την ταυτότητα άλλων τεσσάρων.

¹⁴ Carlos Gilly, 'Das Sprichwort "die Gelehrten die Verkehrten" oder der Verrat der Intellektuellen im Zeitalter der Glaubensspaltung', στο A. Rotondó (επιμ.), *Forme e destinazione del messaggio religioso: aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento*, Studi e testi per la storia religiosa di Cinquecento, 2 (Φλωρεντία, 1991), σ. 229-375.

¹⁵ 'Man nent uns meister der geschriff / Die heilig inst und sele antriff... Wir achtend nit das götlich recht / Es macht uns im haupt schwampellecht / Wir sindt die ersten under gelerten / Die bösen, valschen und verkehrten / Und zeigendt dir was ewig leben / So wir wyt louffen irr dar neben', στο Thomas Murner, *Narrenbeschwörung*, *Thomas Murners deutsche Schriften* (Βερολίνο, 1926), τόμος Β', σ. 120.

¹⁶ 'Is glerten oder verkehrten haben uns leien alle ding mit dem latein verschlagen, wie die gaukler thun ... Darumb verdrüss die pfaffen und münch, dass man teutsche büchlin druckt ind ir häle da durch fürhar bricht', στο 'Ein weggesprech zu Regensburg zu ins Concilium zwischen einem Bischoff, Huren wirt und Kuntzen sein

Το παράθεμα αυτό ίσως προσφέρει μια εξήγηση σχετικά με τη στόχευση της κριτικής, η οποία διαφορετικά θα μας έφερνε αντιμέτωπους με ένα παράδοξο, επειδή πολλοί από τους συγγραφείς που βρέθηκαν να χρησιμοποιούν το ρητό δεν ήταν, όπως και ο Τόμας Μούρνερ, ακριβώς αγράμματοι. Ωστόσο, σαν κριτική στη λατινογενή μάθηση από κυρίως γερμανομαθείς και γερμανόφωνους μεταρρυθμιστές (πολλούς από επιλογή παρά από αναγκαιότητα), προέκυψε μέσα από θεμελιώδεις διαφοροποιήσεις στη διαστρωμάτωση της μόρφωσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε προς τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Παρά τη μείωση του πληθυσμού στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, τα γερμανικά πανεπιστήμια έζησαν μια σταθερή επέκταση στους αριθμούς των φοιτητών καθ'όλη την περίοδο. Η τελευταία δεκαετία του 15^{ου} αιώνα είδε τον πενταπλάσιο αριθμό φοιτητών να εγγράφονται στα πανεπιστήμια από ό,τι εκατό χρόνια νωρίτερα. Η επέκταση ήταν κυκλική, με δύο φάσεις ραγδαίας ανάπτυξης (1385-1428/34 και 1450-80), τις οποίες έτεμναν δύο φάσεις καθήλωσης (1428/34-1450 και 1480 – περί το 1500). Ο ρυθμός των φοιτητικών εγγραφών μειώθηκε σημαντικά μετά το 1460 και στη δεκαετία 1481-90 υπέστη και αρνητική αντιστροφή. Οι περισσότεροι φοιτητές ήταν αστικής καταγωγής – μόλις το 17% των εγγεγραμμένων φοιτητών προέρχονταν από την αγροτική ύπαιθρο – και ο μεγαλύτερος όγκος φοιτητών προέρχονταν από μικρές ή μεσαίες πόλεις, των οποίων η οικονομία κυριαρχούνταν από τη γεωργία ή από τη συντεχνιακή παραγωγή. Αυτό πιθανά εξηγεί την εμφανή ύπαρξη κύκλων ανόδου και πτώσης των φοιτητικών εγγραφών, τηρουμένων των περιφερειακών διαφοροποιήσεων, σε στενή αντιστοιχία με την κυκλικότητα της αγροτικής πραγματικότητας. Περίπου το 80-90% των φοιτητών δεν ξεπερνούσαν το επίπεδο ενός βασικού πτυχίου, ενώ πραγματικές αριστοκρατίες της μάθησης αποτελούσαν οι ιατροί, οι θεολόγοι και πάνω απ'όλους οι νομικοί. Η ακαδημαϊκή διαστρωμάτωση αντανάκλασε την κοινωνική, με μόνο τους πλουσιότερους και περισσότερο επιφανείς να είναι σε θέση να φτάσουν αυτές τις κορυφές της μάθησης πρόκειταν επιπλέον για μια ομάδα της οποίας η δυνατότητα παρακολούθησης των πανεπιστημιακών παραδόσεων δεν επηρεαζόταν από οικονομικές κυκλικές διακυμάνσεις¹⁷.

Αφήνοντας κατά μέρος την πολυπλοκότητα των συγκυριακών κύκλων, είναι αναμφίβολο πως προς τα τέλη του 15^{ου} αιώνα τα γερμανικά πανεπιστήμια γνώρισαν μια «κρίση υπερπληθυσμού», όπως και το ότι η προσφορά ατόμων με βασική πανεπιστημιακή κατάρτιση ξεπερνούσε κατά πολύ τη ζήτηση για αξιωματούχους, γραφειοκράτες, γραμματείς και τους συναφείς κλάδους. Οπωσδήποτε, πολλοί θα βρήκαν εργασία ως ιερείς, επειδή η επέκταση της ανώτερης εκπαίδευσης έπαιξε το ρόλο της στην εξύψωση του μορφωτικού επιπέδου του ενοριακού κλήρου, ενώ από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα ήταν συνηθισμένο ακόμη και ο αγροτικός κλήρος να έχει κάποια βασική πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Ωστόσο, σπουδαιότερη εξέλιξη υπήρξε η είσοδος στην αστική διανοητική και πολιτισμική πραγματικότητα ενός αυξανόμενου αριθμού αποφοίτων πανεπιστημίων. Το χάσμα ανάμεσα σε αυτούς τους ανθρώπους και στους εκπροσώπους της υψηλής μόρφωσης, νομικούς και θεολόγους, ήταν κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό και αρκεί για να ερμηνευθεί η εχθρότητα εναντίον των *Gelehrten*. Ιδωμένες από αυτό το πρίσμα, η προέλευση όσο και η απήχηση της επίθεσης στην ακαδημαϊκή μόρφωση που συμπύκνωσε η ρήση *die Gelehrten, die Verkehrten* καθίστανται αυταπόδεικτες¹⁸.

Αυτό φωτίζει διαφορετικά την πολεμική επίκληση του «κοινού ανθρώπου» ως του αποτελεσματικότερου επικριτή του κατεστημένου συστήματος θρησκείας και ως του ασφαλέστερου οδηγού στην αλήθεια του Ευαγγελίου. Σε ένα αστικό πλαίσιο ο όρος «κοινός άνθρωπος», όπως έχει επισημανθεί, συχνά δεν περιέγραφε τη μεγάλη μάζα των άκληρων αλλά μάλλον τον πολίτη και επικεφαλής νοικοκυριού, ο οποίος ήταν νόμιμο μέλος της κοινότητας και πολύ πιθανά θα είχε κάποια

Knecht' (1525), στο O.Shade, *Satiren und Pasquillen aus der Reformationszeit* (Αννόβερο, 1856), τόμος 3^{ος}, σ. 174.

¹⁷ Rainer Christoph Schwinges, *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert* (Στουτγάρδη, 1986), σ. 23-60, 207-20, 487-96.

¹⁸ Schwinges, *Deutsche Universitätsbesucher*, σ. 217-19 και 488 για τον όρο *Überfüllungskrise*. Για το μορφωτικό επίπεδο του ενοριακού κλήρου, A.Braun, *Der Klerus des Bistums Konstanz im Ausgang des Mittelalters* (Μύνστερ, 1938), σ. 97-9, R.Kiermayr, "On the education of the pre-Reformation clergy", *Church History* 53 (1984), σ. 7-16.

στοιχειώδη σχολική μόρφωση και θα ήταν σε θέση να διαβάσει κάποια βιβλία στα γερμανικά, τουλάχιστον τα τεχνικά εγχειρίδια που αποτελούσαν μεγάλο μέρος της μη θρησκευτικής έντυπης παραγωγής. Εδώ θα πρέπει να σκεφθούμε το αστικό αναγνωστικό κοινό ως αποτελούμενο από δύο διαφορετικά είδη αναγνώστη, αυτούς που διάβαζαν όλα τα βιβλία τους στα γερμανικά, συμπεριλαμβανομένων και μεταφράσεων από λατινικά κείμενα και εκείνους που πιθανά είχαν κάποια λατινική εκπαίδευση αλλά που επίσης διάβαζαν κυρίως στα γερμανικά ή σε γερμανική μετάφραση. Μια τρίτη, αλλά μικρότερη ομάδα ήταν εκείνοι που διάβαζαν κυρίως στα λατινικά¹⁹.

Στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα (και οπωσδήποτε και νωρίτερα) η διάκριση ανάμεσα στους «μορφωμένους» και στους «αμόρφωτους» (*litteratus/illiteratus*) δεν εστιαζόταν τόσο στο απλό ζήτημα της εγγραμματοσύνης απέναντι στον αναλφαβητισμό, αλλά στη διάκριση ανάμεσα στη λατινική μόρφωση και στην απλή, λαϊκή μόρφωση. Η εμφάνιση της τυπογραφίας σίγουρα ενέτεινε τους όρους της διαμάχης που περιλάμβανε θρησκευτικά ζητήματα, ζητήματα κοινωνικής υπόστασης και ισχύος, γλωσσικά (κατείχε η γερμανική γλώσσα την αναγκαία λεπτότητα της έκφρασης για να διαχειρισθεί σύνθετες θεολογικές, επιστημονικές ή αισθητικές έννοιες;), όπως και ένα μεγάλο βαθμό καθαρής υπεροψίας. Η αλλαγή του αιώνα είδε τη διαμάχη να εντείνεται γύρω από το ζήτημα της τεχνικής γνώσης, με την πρωτοβουλία των νομικών και των γιατρών, ακριβώς εκείνων των μελών των ανώτερων πανεπιστημιακών σχολών στις οποίες οι περισσότεροι μορφωμένοι κάτοικοι των πόλεων δεν ανήκαν και ούτε καν φιλοδοξούσαν να ανήκουν²⁰.

Η απειλή που αισθάνονταν οι νομικοί ήταν κάπως διαφορετική από εκείνη που αντιμετώπιζε με μεγαλύτερη ένταση το ιατρικό επάγγελμα. Οι νομικοί φαίνεται πως ανησυχούσαν κυρίως με το ενδεχόμενο του παραγκωνισμού του πανεπιστημιακά καταρτισμένου νομομαθούς από δικαστές και δικηγόρους βασικής μόρφωσης, ιδιαίτερα καθώς οι νομικές διαδικασίες κινούνταν με μεγαλύτερη ένταση προς την κατεύθυνση της γραπτής παρά της προφορικής παράστασης στο δικαστήριο. Σε ορισμένες πόλεις, η εχθρότητα προς τη δυσανάλογη επιρροή που θα μπορούσε να ασκήσει ένας νομικός εφοδιασμένος με διδακτορικό και στα δύο δίκαια και με προνομιακή πρόσβαση στη γνώση του νόμου μέσω της γνώσης της λατινικής γλώσσας, μπορεί να συνέβαλλε στο φόβο που ένιωθαν η παλιότερη και η μεσαία γενιά των νομικών. Οπωσδήποτε, το αίτημα πως κανένας διδάκτορας στο δίκαιο δεν θα έπρεπε να προσλαμβάνεται ή να μετέχει στο αστικό συμβούλιο, αποτελούσε σχεδόν κοινό τόπο στις λίστες παραπόνων στις αναταραχές που προκάλεσαν τα μεσαία αστικά στρώματα στα χρόνια 1470-1525. Ωστόσο, παρόμοιοι φόβοι ήταν αβάσιμοι. Η νεότερη γενιά των νομικών αναμφίβολα θα αντιλαμβανόταν πως η τάση ήταν προς την αντίθετη κατεύθυνση και πως θα διευκόλυνε την αυξανόμενη απασχόληση διδασκόντων και στα δύο δίκαια σε όλα τα επίπεδα της αστικής και περιφερειακής διοίκησης. Οι γιατροί αντιμετώπιζαν μια διαφορετική κατάσταση, φοβούμενοι πως οι μεταφράσεις των εγχειριδίων τους θα έβλαπταν το εισόδημά τους με το να ενθαρρύνουν την αυτοβοήθεια στον απλό λαό. Επιπλέον, αντιμετώπιζαν ουσιαστικό ανταγωνισμό από την ανεπίσημη άσκηση της ιατρικής από τους «μάγους» και τους λαϊκούς θεραπευτές²¹.

Παρόμοιες διαμάχες καθιστούσαν απόλυτα σαφές στη παλιότερη και τη μεσαία γενιά πως η γνώση ήταν πράγματι εξουσία και πως ρήγματα στο μονοπώλιο της γνώσης υπονόμευαν την ιεραρχική θέση των κοινωνικών και πολιτικών ελίτ. Αυτές διεξάγονταν παράλληλα με συζητήσεις σχετικά με το επίπεδο της γνώσης που άρμοζε για κάθε νομοκατεστημένο στρώμα και με τον κίνδυνο της κοινωνικής αναταραχής εάν τα χαμηλότερα στρώματα διεκδικούσαν γνώσεις που υπερέβαιναν τη θέση τους. Αυτός ο μεσαιωνικός *τόπος* απέκτησε αναμφίβολα μια νέα επικαιρότητα από την ολοφάνερη ύπαρξη κοινωνικής

¹⁹ Για τον «κοινό άνθρωπο», Robert H. Lutz, *Wer war der gemeine Mann. Der dritte Stand in der Krise des Spätmittelalters* (Mόναχο, 1979) και P. Böckmann, "Der gemeine Mann in den Flugschriften der Reformation", *Deutsche Vierteljahrresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 22 (1944), σ. 186-230. Για τα αστικά αναγνωστικά κοινά, Schreiner, "Laienbildung", σ. 277.

²⁰ Schreiner, "Laienbildung", σ. 279-87.

²¹ Για τους νομικούς, Gerald Strauss, *Law, Resistance and the State. The Opposition to Roman Law in Reformation Germany* (Princeton, 1986), σ. 4-30. Για τους γιατρούς, Joachim Telle, "Wissenschaft und Öffentlichkeit im Spiegel der deutschen Arzneibuchliteratur", *Medizinhistorisches Journal* 14 (1979), σ. 32-52.

κινητικότητας που τόσο προβλημάτιζε τις άρχουσες ελίτ της γηραιότερης και της μεσαιάς γενιάς και οι οποίες πάσχιζαν μάταια να «κλειδώσουν» όσο το δυνατό περισσότερες κοινωνικές ομάδες σε προδιαγεγραμμένες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία²². Παρ'όλα αυτά, υπήρχε κινητικότητα προς τα κάτω όσο και προς τα πάνω, γεγονός που εξόργιζε αρκετούς ευγενείς οι οποίοι αντιλαμβάνονταν μια τάση πτώσης του μορφωτικού επιπέδου της τάξης τους. Η συνολική πραγματικότητα ίσως να μην ήταν τόσο δραματική όσο περιγραφόταν από τον Wilwolt von Schaumburg (1446-1510), ο οποίος παραπονούνταν στην αυτοβιογραφία του πως η παραμέληση των πανεπιστημιακών σπουδών από μέρους της αριστοκρατίας είχε επιτρέψει στα παιδιά απλών χωρικών να ανέλθουν σε μεγάλες επισκοπές ή σε μεγάλα αξιώματα του κράτους, στις αυλές του αυτοκράτορα, των αυτοκρατορικών εκλεκτόρων ή των περιφερειακών ηγεμόνων. Ο υποβόσκων φόβος της κοινωνικής ανατροπής εκφραζόταν με ανάλογη σαφήνεια στη χρήση από μέρους του ευγενούς της λαϊκής παροιμίας «οι καρέκλες πήδηξαν επάνω στο τραπέζι»²³. Πρέπει παρ'όλα αυτά να αναγνωρίσουμε ότι οι αντιπαρτιθέμενες θέσεις σε αυτές τις συζητήσεις σχετικά με τον κίνδυνο που έκρυβε η τάση να καταστεί η επαγγελματική γνώση πιο προσιπή στον ανεκπαιδευτο λαό συχνά ξεπερνούσαν την προσήλωση στην ομάδα. Διδάκτορες της ιατρικής όπως ο ιατρός του Κόλμαρ Lorenz Fries υπογράμμιζαν τη χρησιμότητα της μετάφρασης ιατρικών κειμένων από τα λατινικά και κατηγορούσαν τους συναδέλφους τους που αντιτίθενταν σε αυτή την προοπτική ότι φοβούνταν πως με αυτό τον τρόπο θα αποκαλυπτόταν η αμάθειά τους²⁴.

Τα ίδια ισχύουν εαν στρέψουμε την προσοχή μας στην ανάλογη διαμάχη σχετικά με τη θρησκευτική γνώση, η οποία περιστρεφόταν γύρω από το διπλό ζήτημα του κατά πόσον θα έπρεπε να επιτραπεί στους λαϊκούς η πρόσβαση στη Βίβλο μεταφρασμένη στην καθομιλουμένη και το ποιά είδη θρησκευτικής γραμματείας θα έπρεπε να προσφέρονται στους λαϊκούς – αν έπρεπε. Αυτές αποτελούσαν πατροπαράδοτες μεσαιωνικές διαμάχες, οι οποίες απέκτησαν μια νέα οξυμένη επικαιρότητα με τη χρήση μεταφρασμένων Γραφών από ομάδες όπως οι Βαλντεσιανοί, οι Λολλάρδοι ή οι Ουσίτες, είτε με την προσφυγή σε μυστικιστικά κείμενα όπως εκείνα του Meister Eckhart, που προσέφεραν πρόσβαση στη θρησκευτική εμπειρία πέρα από τον έλεγχο του κλήρου. Οι 18 πλήρεις εκδόσεις της γερμανικής Βίβλου που εμφανίσθηκαν μεταξύ του 1466 και του 1522 οπωσδήποτε τροφοδότησαν τη διαμάχη. Από τη μια, υπήρχαν εκείνοι, όπως ο συγγραφέας του προοιμίου σε μια έκδοση της Βίβλου στην Κολωνία το 1478/9, οι οποίοι πίστευαν πως όλοι οι άνθρωποι, μορφωμένοι και αμόρφωτοι, κληρικοί και λαϊκοί, θα έβρισκαν τη σωτηρία και τη ψυχική ανάταση διαβάζοντας τη Βίβλο στην καθομιλουμένη²⁵. Από την άλλη, υπήρχε ο συγγραφέας του μνημονίου που πιθανά προετοιμάσθηκε για τον τυπογράφο της Νυρεμβέργης Anton Koberger, ο οποίος παρήγαγε μια γερμανική έκδοση της Βίβλου το 1483. Ο ανώνυμος συγγραφέας απαριθμούσε 11 αιτίες γιατί «οι αμόρφωτοι αλλά περίεργοι» λαϊκοί δεν θα έπρεπε να αποκτήσουν πρόσβαση στη Βίβλο στην καθομιλουμένη, χάρη στην οποία θα μπορούσαν να προχωρήσουν στη δική τους ερμηνεία και να θεωρήσουν τους εαυτούς τους εξυπνότερους από τους ιερείς²⁶.

Η αναζήτηση του προσωπικού δρόμου προς τη σωτηρία από τους λαϊκούς ανεξάρτητα από τον κλήρο αποτελούσε τον ανοιχτά εκφρασμένο φόβο των επικριτών της μεταφρασμένης Βίβλου, ενώ εξέφραζε την αντίληψη των υποστηρικτών της. Ο συγγραφέας του Χρονικού του Koehlhoff, δημοσιευμένου στην Κολωνία το 1499, υμνούσε την τυπογραφία ως ιδιαίτερο δώρο από το Θεό, το οποίο επέτρεπε σε κάθε άνθρωπο να διαβάσει από μόνος του ή να ζητήσει να του διαβάσουν για το δρόμο στη σωτηρία²⁷. Η ίδια επισήμανση έγινε το 1515 από τον ανώνυμο συγγραφέα ενός χειρόγραφου κηρύγματος,

²² Schreiner, "Laienbildung", σ.277, Schubert, *Einführung*, σ. 122-23.

²³ *Die Geschichten und Taten Wilwolts van Schaumburg*, Adelbert von Keller (επιμ.), (Στουτγάρδη, 1859), σ.2.

²⁴ Telle, "Wissenschaft und Öffentlichkeit", σ. 34-6. Όπως και με τους νομικούς, η συζήτηση αυτή συνεχίστηκε μέχρι και τα μέσα του 17^{ου} αιώνα.

²⁵ Παρατίθεται στον Schreiner, "Laienbildung", σ.298, αν και η χρονολόγηση πρέπει να διορθωθεί από το 1480. Βλ. Heimo Reinitzer, *Biblia deutsch. Luthers Bibelübersetzung und ihre Tradition* (Wolfenbüttel, 1983), σ.70.

²⁶ Reinitzer, *Biblia deutsch.*, σ.58. F.Gelner, "Ein in einem Sammelband Hartman Schedels (CIm 901), überliefertes Gutachten über den Druck deutschsprachiger Bibeln", *Gutenberg Jahrbuch* (1972), σ. 86-9.

²⁷ "Dat ein ieder misnsh mach den wech der selicheit selfs lesen of hoeren lesen", *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. ins 16. Jahrhundert* (Λειψία, 1977), τόμος 14^{ος}, σειρές 25-6.

ο οποίος έβαλε στο στόμα ενός λαϊκού τη δήλωση: «Έχουμε τώρα στα χέρια μας την Αγία Γραφή και μπορούμε να γνωρίζουμε και να αναπτύσσουμε για εμάς ό,τι είναι αναγκαίο για τη σωτηρία και δεν χρειαζόμαστε ούτε την Εκκλησία ούτε τον Πάπα»²⁸. Ο Geiler von Keyserberg κατέληξε στο αντίθετο συμπέρασμα, πως ήταν ολέθριο να εκδοθεί η Βίβλος στα γερμανικά, όπως ακριβώς ήταν επικίνδυνο το να δώσει κάποιος ένα μαχαίρι σε ένα παιδί για να κόψει μόνο του ψωμί. Αυτό αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα των θέσεων που εκφράστηκαν στη διαμάχη, επειδή ο Geiler υποστήριζε ανοιχτά τη μετάφραση στα γερμανικά έργων λατρείας για τους λαϊκούς, έχοντας μεταφράσει το *Ars Moriendi* του Gerson για το γερμανόφωνο αναγνωστικό κοινό του Στρασβούργου, το οποίο επιθυμούσε να παρακολουθήσει τα κηρύγματά του αλλά αδυνατούσε λόγω έλλειψης γνώσης της λατινικής γλώσσας. Αντίθετα, ο αρχιεπίσκοπος του Mainz Berthold von Henneberg εξέδωσε το 1485 επίσημο διάταγμα το οποίο απαγόρευε τη μετάφραση στα γερμανικά οποιουδήποτε είδους θεολογικής πραγματείας στη βάση του επιχειρήματος πως κάτι τέτοιο θα καθιστούσε κίβδηλη την ιερή αλήθεια²⁹.

Παρόμοιο σκεπτικό έκανε τους κατηχητές του 15^{ου} αιώνα να επιμένουν ότι οι λαϊκοί χρειάζονταν να γνωρίζουν για τη θρησκεία μόνο όσα άρμοζαν στη θέση τους, επομένως αρκούσε για ένα χωρικό να γνωρίζει το *Πάτερ Ημών*, το *Ave Maria*, το Πιστεύω και τις Δέκα Εντολές³⁰. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης πρέπει να ταραχθήκαν πολύ όταν το ιερότερο από τα λειτουργικά μυστικά, ο κανόνας της Θείας Λειτουργίας και τα λόγια καθαγιασμού, παραδοσιακά εκφερόμενα χαμηλόφωνα ώστε το λαϊκό ποίμνιο να μην είναι σε θέση να τα ακούσει και να τα ιδιοποιηθεί, αποκαλύφθηκαν στο ευρύ κοινό με μια γερμανική πραγματεία πάνω στη Λειτουργία που δημοσιεύθηκε περί το 1482 και που περιλάμβανε μια μετάφραση του κανόνα και τις φράσεις καθαγιασμού στα γερμανικά και στα λατινικά. Μάλιστα, η δεύτερη έκδοση αυτού του έργου αφαίρεσε τις λέξεις καθαγιασμού και στις δύο γλώσσες ως ακατάλληλες για τους λαϊκούς³¹.

Ο Klaus Schreiner έχει τονίσει την ύπαρξη δύο αντιθετικών γραμμών σκέψης σε αυτή τη διαμάχη. Από τη μια πλευρά, ήταν εκείνοι οι μεταρρυθμιστές που πρέσβευαν πως η μετάφραση της Βίβλου δεν ισοδυναμούσε με πρόκληση στην αυθεντία της Εκκλησίας αλλά αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για τη μεταρρύθμιση της Εκκλησίας. Από την άλλη, ήταν εκείνοι που την έβλεπαν ως την αιχμή του δόρατος στην εκστρατεία που οδηγούσε στην απώλεια της εξουσίας και του κύρους του κλήρου και απευθείας στην αίρεση. Αναγκαστικά, η λογική αυτής της θέσης σήμαινε πως οι επικριτές της μετάφρασης της Βίβλου αντιμετώπιζαν τους μεταρρυθμιστές είτε περίπου σαν αιρετικούς είτε ως πρόθυμους να συμπράξουν με τους αιρετικούς. Η λαϊκή μελέτη της Βίβλου αποτελούσε μέρος ενός συνδρόμου το οποίο αναπτύχθηκε σε αντίθεση με τις διδαχές και τις αρχές της Εκκλησίας³².

Αποτελεί ίσως μια από τις ειρωνείες της διαδικασίας το ότι στο τελευταίο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα κληρικοί κάθε δογματικής απόκλισης επέτρεψαν τις μεταφράσεις έργων ευλάβειας για τους λαϊκούς, είτε από τη συντηρητική άποψη η οποία επέτρεπε έργα τα οποία συμφωνούσαν με το υγιές δόγμα της Εκκλησίας, είτε από τη μεταρρυθμιστική άποψη η οποία θεωρούσε πως ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός μεταφρασμένων θρησκευτικών έργων θα ενίσχυαν τη λαϊκή ευσέβεια και θα προωθούσαν την υπόθεση της μεταρρύθμισης. Τέτοια έργα απευθύνονταν στο ευρύτερο δυνατό φάσμα λαϊκών αναγνωστών, «στους νέους και τους γέρους, στους άρχοντες και τους υποτελείς, στις κυρίες και τις υπηρέτριες»³³.

²⁸ “Wir hant ietz die heilig geschrift selbs in handen und können selbs wissen und ußlegen, was zur Seligkeit Not, und bedurffend nit dazu Kirche und Papst”, παρατίθεται στον Johannes Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*, 7^η έκδοση (Freiburg im Bresgau, 1881), τόμος 1^{ος}, σ.607. Ο Schreiner, “Laienbildung”, σ.311, έχει ερμηνεύσει λαθεμένα το παράθεμα ως σχετιζόμενο με τον Geiler von Keyserberg.

²⁹ Schreiner, “Laienbildung”, σ.299.

³⁰ Eginio Weidenhiller, *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters* (Μόναχο, 1965), σ.16, 149, 169.

³¹ Franz Rudolf Reichert (επιμ.), *Die älteste deutsche Gesamtauslegung der Messe* (Μύνστερ, 1967), ιδιαίτερα σ. xxvii για τη δεύτερη έκδοση.

³² Schreiner, “Laienbildung”, σ.294, 297, 321.

³³ Το ευρύτερο πλαίσιο αυτού του παραθέματος από το “Tafel der christlichen Weisheit”, κατηχητικό έργο γραμμένο το 1438/9 και σωζόμενο μόνο σε δύο χειρόγραφα του 1458 και 1471, είναι κατατοπιστικό για μια

Αποσκοπούσαν στο να ενθαρρύνουν τη λαϊκή ανάγνωση και αναμφίβολα το κατάφεραν, όμως βοηθήθηκαν εξίσου από μια ευρύτερη συνειδητοποίηση της πλατιά διαδεδομένης επιθυμίας για ανάγνωση. Όπως το έθετε μια πραγματεία του 1498, «ο καθένας σήμερα επιθυμεί να διαβάσει και να γράφει», σχόλιο που δεν μπορεί να διαχωρισθεί από τη θεωρούμενη διασύνδεση ανάμεσα στη μόρφωση και στην κοινωνική κινητικότητα³⁴. Και όμως, το εντονότερο χαρακτηριστικό της όλης εκστρατείας υποστήριξης της λαϊκής ανάγνωσης είναι ο ρόλος του κλήρου, στην παρακίνηση, τη συζήτηση, τη μετάφραση και την εκδοτική δραστηριότητα. Η κορύφωση αυτής της δραστηριότητας συνέπεσε με τη διαμορφωτική περίοδο της παλιότερης και μεσαιάς γενιάς των μεταρρυθμιστών του 16^{ου} αιώνα. Δεν αποτελεί έκπληξη το ότι συνέχισαν το έργο των ομολόγων τους κληρικών μεταρρυθμιστών με ακόμη μεγαλύτερο πάθος.

IV

Ας στραφούμε τώρα στην ίδια τη Μεταρρύθμιση, με βάση τη γενικότερη εικόνα που σχηματίσαμε από τη μέχρι τώρα διερεύνηση. Είναι σαφές ότι τα μεταρρυθμιστικά κινήματα δεν δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός. Τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας διαμόρφωσης γνώμης που εντοπίζονται στη συμβατική άποψη που συνδέει την ετεροδοξία, την εγγραμματοσύνη και το έντυπο υπήρχαν πολύ πριν η «υπόθεση του Λούθηρου» να αποκτήσει δημόσιες διαστάσεις. Η αλληλεπίδραση των τριών αυτών στοιχείων στη δεκαετία του 1520 παρουσιάζει αξιοσημείωτη συνέχεια με τις δεκαετίες του 1480 και του 1500. Οι αντιπαραθέσεις γύρω από τη μετάφραση της Βίβλου, το θρησκευτικό ρόλο των λαϊκών, ιδιαίτερα των «αμόρφωτων», η σημασία της λαϊκής ανάγνωσης, ήταν όλες τόσο γνώριμες στην αρχαιότερη και τη μέση γενιά των ευαγγελικών μεταρρυθμιστών, οι οποίοι στην ουσία ανακύκλωναν ιδέες που είχαν αφομοιώσει στα διαμορφωτικά τους χρόνια. Η σπουδαιότητα των ανερχόμενων αστικών τάξεων που διψούσαν για μόρφωση και για την κοινωνική ανέλιξη που αυτή προσέφερε είναι ένα ακόμη κοινό στοιχείο, όπως είναι και η παρουσία ενός δραστήριου μεταρρυθμιστικού κλήρου ο οποίος εργαζόταν στο πλαίσιο μιας παράδοσης ανοιχτού προβληματισμού και υποστήριξης σε μια μεταρρύθμιση υπό λαϊκή ηγεσία. Μάλιστα, μπορούμε να δούμε πρώιμες εκφάνσεις της ιδεαλιστικής απεικόνισης του «απλού λαϊκού» ο οποίος βρήκε το πιο ακραίο του παράδειγμα στο πρόσωπο του Κάρσθανς. Βέβαια, είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε από τη σκοπιά του κοινωνικού ιστορικού το πως όλα αυτά εντάσσονταν σε ένα σύνθετο σχήμα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και στην πολιτική της εξουσίας/γνώσης. Έτσι, κανένα μέλος της μορφωμένης παλιότερης και μεσαιάς γενιάς που θα είχε κατά τύχη βυθισθεί κατά ένα μαγικό τρόπο σε χειμερία νάρκη στη διάρκεια της περιόδου 1517-23 δεν θα εκπλησσόταν από την πολεμική διατύπωση του Heinrich von Kettenbach σε ένα φυλλάδιο του 1523:

Σήμερα συναντάμε στη Νυρεμβέργη, στην Αυγούστα, στο Ούλμ, κατά μήκος του Ρήνου, στην Ελβετία και στη Σαξονία γυναίκες, νεαρές κόρες, υπηρέτες, φτωχούς φοιτητές, τεχνίτες, ράφτες, ψαγκάρηδες, φουρνάρηδες, σιδεράδες, ιππότες, ευγενείς και άρχοντες όπως οι Δούκες της Σαξονίας οι οποίοι γνωρίζουν περισσότερα για τη Βίβλο (που είναι Αγία Γραφή) από όλα τα πανεπιστήμια όπως του Παρισιού, της Κολωνίας και τα υπόλοιπα, και από όλους τους παπιστές του κόσμου. Και μπορούν να το αποδείξουν, και το κάνουν κάθε μέρα³⁵.

σειρά λόγων, συμπεριλαμβανομένης της σύνδεσης ανάμεσα στην ακρόαση και την ανάγνωση: “Jungkfrauen, wittiben und eleuten will ich unterweysen, daz sie sich strafen, pessern und erkennen, dy jungen und dy greysen, herrn, knecht, frauen auch meyden hort und lest sie stetiglich” (Weidenhiller, *Untersuchungen*, σ. 83-101, το παράθεμα στη σ.90.

³⁴ “Alles volck wil in yetziger zit lesen und schreiben”, Schwinges, *Deutsche Universitätsbesucher*, σ.219, Schreiner, “Laienbildung”, σ. 347, υποσημείωση 318.

³⁵ “Man fynt zu Nornburg, Augsbur, Ulm, am Rheyntrom, in Schwez, in Sachsen wyber, junkfrawen, knecht, bechanten, handwerksleut, schneider, schuster, becker, püttner, reyter, ritter, ebeln, hern, als memlich die hertzen von Sachssenn, die mer wyssen in der bibel (welch die heylge schryfft ist) dann all hossen schuln, auch Paris, Coln etc. und all papisten, so wyt die welt ist. Und sie kunnens bewern und bewern es teglich”, παράθεμα στον Gilly, “Sprichwort”, σ.253.

Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το παράδοξο το οποίο επισήμανα νωρίτερα, του ότι όλα αυτά τα στερεότυπα προβάλλονταν από άνδρες προερχόμενους από την αριστοκρατία του πνεύματος, εδραιωμένους στο σώμα της Εκκλησίας την οποία κριτίκαραν με τόση βιαιότητα και την οποία τελικά συγκλόνισαν συθέμελα. Η συνέχεια με τις τελευταίες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα εντοπίζεται εδώ και σε ένα άλλο απρόσμενο σημείο, μια αμφισημία σχετικά με τις ίδιες αρχές που πρέσβευαν οι μεταρρυθμιστές, επιβίωμα μιας συντηρητικής γραμμής σκέψης η οποία, όπως παρατηρήσαμε στην περίπτωση του Geiler von Keyserberg, θα μπορούσε να διαπνέει ακόμη και κάποιο με μεταρρυθμιστικό φρόνημα. Έτσι, ο σκεπτικισμός απέναντι στη μόρφωση μέσα από βιβλία και η υποψία πως η τυπογραφία ίσως να μην είχε ωφελήσει ολότελα τους χριστιανούς, εντοπίζονται και στον Έρασμο και στο Λούθηρο. Απομακρυσμένος χρονικά από τις ταραγμένες μέρες των αρχών της δεκαετίας του 1520, ο Λούθηρος πίστευε πως μια πληθώρα βιβλίων θα ζημίωνε την Εκκλησία και πως οι αληθινοί χριστιανοί θα έπρεπε να αρκούνται σε εκείνα τα βιβλία που εγκρίνονταν από ανθρώπους ορθής θρησκευτικής γνώσης και, τέλος, πως η παραγωγή αναρίθμητων βιβλίων αποτελούσε σημάδι των αιρετικών και των φανατικών. Ο Λούθηρος δεν δίστασε να εφαρμόσει αυτή τη σκέψη και στα δικά του γραπτά και αναλογίσθηκε πως και αυτά θα μπορούσαν να αποπροσανατολίσουν από τη μελέτη των ίδιων των Γραφών³⁶.

Αποτελούσε βασική αρχή της προτεσταντικής πίστης πως ο λόγος του Θεού είχε ένα καθαρό και εμφανές νόημα, προσιπό στον απλό λαϊκό, και ήταν σίγουρα σε αυτό το σημείο που δόθηκε έμφαση στις πολεμικές ενάντια στους καθολικούς αντιπάλους, οι οποίοι κατηγορούνταν ότι συσκοτίζουν την αλήθεια του Χριστού και απέκρυπταν το βιβλικό μήνυμα της σωτηρίας. Ωστόσο, αποτέλεσε γρήγορα αρχή της νέας ευαγγελικής Εκκλησίας το ότι οι λαϊκοί δεν θα έπρεπε να αφεθούν να διαμορφώσουν γνώση σχετικά με το δρόμο προς τη σωτηρία απευθείας από την προσωπική τους μελέτη των Γραφών. Τα παραδείγματα των «ψευδο-αδελφών» που διάβαζαν λαθεμένα τις Γραφές άρχισαν να πληθαίνουν, ήδη από το 1522 και 1523, ξεκινώντας με τους Κάρλσταντ και Μύντζερ και περιλαμβάνοντας εκείνους τους ριζοσπάστες διανοητές, όπως ο Μέννο Σίμονς, που περιγράφονταν ως Αναβαπτιστές, όπως και τους χωρικούς που το 1524-5 υπέπεσαν σε «σαρκικές» αναγνώσεις του Ευαγγελίου. Στο λουθηρανισμό που αναδύθηκε ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1520 και στα μέσα της δεκαετίας του 1540, η ικανότητα της ανάγνωσης και της ορθής ερμηνείας των Γραφών συνδέθηκε άρρηκτα με επαγγελματίες ερμηνευτές, εκπαιδευμένους στις τρεις βιβλικές γλώσσες και συχνότατα κατόχους πτυχίου θεολογίας από κάποιο προτεσταντικό πανεπιστήμιο. Η λαϊκή ανάγνωση των Γραφών σίγουρα δεν αποθαρρύνθηκε, όμως συνέβαινε σε πλήρη συμμόρφωση με τις οδηγίες που έθετε ο κήρυκας του Λόγου του Θεού, ένα εκκλησιαστικό αξίωμα το οποίο απέκτησε πολλά από τα ίδια χαρακτηριστικά κοινωνικής υπόστασης και διάκρισης με τον παλιότερο κλήρο. Πράγματι, ο ρόλος του κήρυκα εξυψώθηκε πέρα από το απλό καθήκον της ανάγνωσης της Βίβλου, επειδή το κήρυγμα αποτελούσε «ιδιαίτερη χάρη από τον Θεό», για να προσφέρει τις σωστές κατευθυντήριες γραμμές για την ανάγνωση των Γραφών με «ορθή κατανόηση»³⁷. Ο ρόλος της Βίβλου στον πρώιμο νεότερο Προτεσταντισμό παραμένει ανεξερεύνητος, ιδιαίτερα στο λαϊκό επίπεδο, αν και είναι σχεδόν βέβαιο πως η συνηθέστερη προτεσταντική εμπειρία δεν ήταν αυτή μιας αδιαμεσολάβητης Βίβλου, αλλά μιας Βίβλου φιλτραρισμένης από αποσαφηνίσεις στο περιθώριο, από κηρύγματα, κατηχήσεις και από τη θρησκευτική γραμματεία³⁸. Ακόμη και το επίπεδο της ιδιοκτησίας

³⁶ Η άποψη αυτή εμφανίσθηκε ήδη από το 1526 στις διαλέξεις του επάνω στον «κήρυκα Σολομώντα», *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* (Βαϊμάρη, 1883-1986), τόμος 20^{ος}, σ.201, ενώ επαναδιατυπώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1530, τόμος 1^{ος}, σ. 657-8. Βλ. επίσης τα σχόλια του στο *Tischreden*, τόμοι 3^{ος}, σ. 622-3, 4^{ος}, σ.84, 432-3, 5^{ος}, σ.661.

³⁷ Schreiner, "Laienbildung", σ.319. Η πολεμική ένφαση στο δικαίωμα των λαϊκών να διαβάζουν από μόνοι τους τη Βίβλο μπορεί να εντοπισθεί στα προοίμια των διαφόρων εκδόσεων της Βίβλου (ή των διαφόρων μερών της) καθ' όλη τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα. Jürgen Quack, *Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung* (Gütersloh, 1975). Ο φόβος της παραπλάνησης του κοσμικού αναγνωστικού κοινού εμφανίζεται ήδη από το προοίμιο του Ζβίγγλιου στους Προφήτες (1529) και ενισχύθηκε αργότερα στον αιώνα με τις εντεινόμενες διαμάχες σχετικά με τη λουθηρανική ορθοδοξία. Quack, *Evangelische Bibelvorreden*, σ.57, 147.

³⁸ Richard Gawthrop και Gerald Strauss, "Protestantism and literacy in early modern Germany", *Past and Present* 104 (1984), σ. 36-43.

αντιτύπων της Βίβλου παραμένει ανεξερεύνητη περιοχή, όπως εξάλλου και το ζήτημα των χρήσεων της Βίβλου: διαθέτουμε συναρπαστικά στοιχεία πως οι προτεσταντικές Βίβλοι εξελίχθηκαν σε φυλαχτά μεγάλης μαγικής δύναμης, σχεδόν σε αντικατάσταση των λειψάνων των αγίων του παρελθόντος³⁹.

Μια άλλη όψη του παράδοξου βοηθά εν μέρει στην ερμηνεία του. Στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας της Μεταρρύθμισης, οι ηγετικοί ρόλοι της παλιότερης και της μεσαίας γενιάς εξασφαλίστηκαν ακριβώς εξαιτίας του κύρους τους ως μελών της εκκλησιαστικής ελίτ, ως επαγγελματιών της θρησκείας στους οποίους οι λαϊκοί μπορούσαν να στραφούν για την κρίση τους επάνω σε δύσκολα ζητήματα της πίστης. Μεγάλο μέρος της χαρισματικής εξουσίας του Λούθηρου απέρρευε από τη λαϊκή θεώρησή του ως μοναχού, ως διδάκτορα θεολογίας, ως ατόμου ειδικά καταρτισμένου για να αναπτύξει το νόημα των Γραφών. Το ίδιο ίσχυε και για άλλους ευαγγελικούς μεταρρυθμιστές, των οποίων το κήρυγμα και η ανάλυση της Βίβλου δημιουργούσαν το αίσθημα σιγουριάς που απαιτούνταν για να τους ακολουθήσει κάποιος εγκαταλείποντας την παλιά θρησκεία. Αν τα τυπωμένα έργα τους αγοράζονταν και διαβάζονταν, αυτό οφειλόταν στο κύρος του δημόσια εκφερόμενου θρησκευτικού τους λόγου.

Ο σεβασμός που επιδείκνυε το κοσμικό ποίμνιο αποτελούσε εδώ σημαντικό παράγοντα. Εάν σε μεγάλο μέρος η ευαγγελική λαϊκή γνώμη ήταν αντικληρικαλιστική και εξέφραζε μια πρωτοφανή επίθεση στον κλήρο, αυτό συμβάδιζε με το σεβασμό για «τους καλούς κληρικούς», εκείνους που δίδασκαν και ενέπνεαν την αληθινή θρησκεία και την ευσέβεια. Οπωσδήποτε, ο σεβασμός ήταν κοινωνικά διαστρωματωμένος και συνδεόταν με την πολιτική του λόγου, όπως φάνηκε στους εξεγερμένους χωρικούς το 1525, που αισθάνθηκαν ανίκανοι να εμπλακούν απευθείας σε οποιαδήποτε μορφή διαλόγου με τους κοινωνικά ανώτερους τους, παρά την προπαγανδιστική εξιδανίκευση του ευαγγελικού απλού λαού, ως ικανού να μιλήσει από μόνος του⁴⁰. Το μορφωμένο γερμανικό αστικό κοινό ίσως να επιδείκνυε μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, όπως μαρτυρούν πλήθος αντιπαραθέσεις στους δρόμους, στις οποίες λαϊκοί ήταν πρόθυμοι και ικανοί να εμπλακούν σε μια νέα ευαγγελική μορφή λόγου, αν και αυτή διεκπεραιωνόταν συχνά στο επίπεδο της προπαγάνδας και της πολεμικής αντιπαραθέσης. Όταν επρόκειτο για ζήτημα θεολογίας και τη λήψη αποφάσεων σχετικά με ζητήματα πίστης (παρά για το θρησκευτικό συναίσθημα ή την ευσέβεια), οι λαϊκοί ένιωθαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία δέος απέναντι στους μορφωμένους. Μάλιστα, στους κόλπους του λιγότερο ενθουσιώδους, φιλο-ευαγγελικού κοινού συχνά συναντούμε έναν καλοπροαίρετο δισταγμό επάνω σε πολλά ζητήματα της Μεταρρύθμισης: μια στάση πως αυτά είναι σύνθετα ζητήματα που και οι ίδιοι οι λόγοι δεν είναι σε θέση να επιλύσουν, επομένως πως υποθέτουμε πως μπορούμε εμείς; Τα κύρια αιτήματα των λαϊκών ήταν ποιμαντικής φύσης και όχι θεολογικής, και οι απλοί λαϊκοί ικανοποιούνταν με την απόκτηση ενός «γνήσια χριστιανού» πάστορα. Γεγονός που εξηγεί το θρίαμβο των μορφωμένων ελίτ στη διάρκεια της Μεταρρύθμισης και μακροπρόθεσμα.

Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από τη Μεταρρύθμιση αυτές οι λόγιες ελίτ λειτούργησαν ως διαμεσολαβητές και ως θυροφύλακες. Ως διαμεσολαβητές μετέδιδαν στις μη ελίτ το αλτρουιστικό τους όραμα μιας Εκκλησίας μεταρρυθμισμένης από τους λαϊκούς. Ωστόσο, άρχισαν παράλληλα να αναθεωρούν τη στάση τους, μόλις οι αμόρφωτοι άρχισαν να δρουν στη βάση αυτών των εξιδανικευμένων στερεοτύπων. Από τη στιγμή που ο χωρικός «ήταν σε γνώση»⁴¹, και πίστευε πως κατεύθυνε το όχημα της μεταρρύθμισης, αυτό θα μπορούσε εύκολα να εκτροχιαστεί, όπως φανέρωσαν τα γεγονότα του 1523-5. Έτσι, οι ελίτ υποχρεώθηκαν να μετεξελιχθούν σε θυροφύλακες, προσπαθώντας να ρυθμίσουν το πόση γνώση ταίριαζε στους αμόρφωτους. Αντιλήφθηκαν και επέδειξαν τη διασύνδεση ανάμεσα στην εξουσία και στη γνώση. Η εγγραματοσύνη αποτελούσε ένα σημαντικό πυροδοτητή μιας δυνάμει επικίνδυνης γνώσης

³⁹ R.W.Scribner, "the impact of the Reformation on daily life", στο *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, 13 (Βιέννη, 1990), σ.328.

⁴⁰ Το καλύτερο παράδειγμα εντοπίζεται στους χωρικούς του Μπάλτρινγκεν, οι οποίοι «δεν βρήκαν κανένα ανάμεσά τους που ήταν συνηθισμένος να μιλά με τις αρχές, που να ήξερε πως να παρουσιάσει την υπόθεσή τους», στο Tom Scott, Bob Scribner (επιμ.), *The German Peasants' War. A History in Documents* (New Jersey και Λονδίνο, 1991), σ.122.

⁴¹ Η φράση "der bawr wirt witzig" διατυπώθηκε το 1521 από τον Eberlin von Günzburg, *Ausgewählte Schriften* (Hallen, 1896), τόμος 1^{ος}, σ.65.

– επικίνδυνης επειδή θα μπορούσε να ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Η αίρεση είναι γνώση που έγινε επικίνδυνη ακριβώς επειδή ξέφυγε από τον έλεγχο, ιδιαίτερα όταν αυτή υποστηρίζεται με τόση επιμονή, που να προκαλεί την ιεραρχία και την ιδεολογική συνοχή που συνιστά την ηγεμονία: το κυρίαρχο χαρακτηριστικό ενός αιρετικού είναι πάντοτε το πείσμα. Αυτό με ξαναφέρει στον Μέννο Σίμονς και στις χιλιάδες σαν κι αυτόν που έγιναν Αναβαπτιστές. Από το 1528, αντιπροσώπευαν μια τρομερή ενόχληση για τις νέες προτεσταντικές αρχές, εξαιτίας του ισχυρισμού τους πως είχαν ανακαλύψει ιδέες εκτός του κατεστημένου ευαγγελικού δόγματος. Ωστόσο, ήταν δύσκολο να διωχθούν επειδή πρέσβευαν συγκεκριμένες θέσεις δίχως να προδοθεί μια βασική αρχή της ίδιας της Μεταρρύθμισης. Στο τέλος, επομένως, οι Αναβαπτιστές διώχθηκαν όχι επειδή υποστήριζαν συνειδητά κάποιες απόψεις, αλλά επειδή παρέμειναν πεισματικά προσκολλημένοι σε αυτές, ακόμη και όταν αποδείχθηκαν «ψευδές δόγμα»⁴². Οποία ειρωνεία για τους ευαγγελικούς μεταρρυθμιστές της δεκαετίας του 1520: οι αιρετικοί του χθες είχαν εξελιχθεί προς το τέλος της ίδιας δεκαετίας στους νέους ιεροεξεταστές⁴³.

⁴² Αυτή ήταν η στάση στην Αυγούστα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1530. Βλ. *Urkundliche Quellen zur hessischen Reformationgeschichte* (Marburg, 1951), τόμος 4^{ος}, σ. 104-5.

⁴³ Η έρευνα για αυτό το άρθρο κατέστη δυνατή χάρη στην υποτροφία Marc Fitch της Βρετανικής Ακαδημίας, για την οποία επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου για το χρόνο που με απελευθέρωσε από διδακτικές και διοικητικές υποχρεώσεις.

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση διαθέσιμη εδώ. <http://eclass.uoa.gr/courses/ARCH213>.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Κώστας Γαγανάκης, 2014. «ΙΙ64 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία ΙΙ, Ενότητα 1γ: Ετεροδοξία, εγγραμματοσύνη και έντυπο στην πρώιμη Μεταρρύθμιση ». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/ARCH8>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:

[Εικόνες/Σχήματα/Διαγράμματα/Φωτογραφίες](#)

Πίνακες

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

